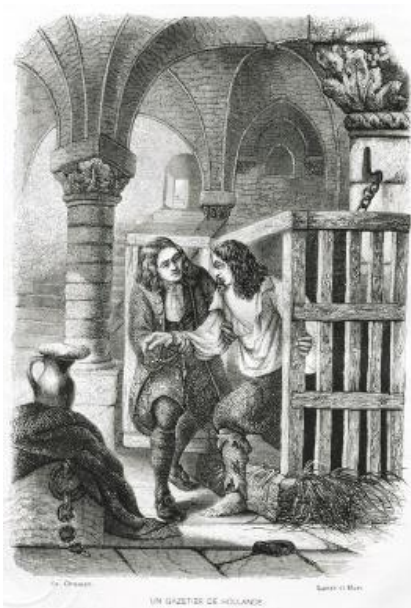


Bernard Mandeville, Saletjuffers en Chavigny de la Bretonnière

ACJ september 2015



Op Bernard Mandeville (1670-1730) zijn in de loop van drie eeuwen vele en niet zelden dwaze etiketten geplakt. Maar bij alle commentatoriële ballast die de eerste en briljante psychiater Mandeville over zich heen heeft gekregen en die hem bijna had vermorzeld, maakt een kwalificatie meer of minder niet meer uit. Inger Leemans knuffelt hem in *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (2002) alsof hij een porno-ster is, hoewel haar boek hiervoor geen enkel reëel aanknopingspunt biedt.¹

De vraag is uiteraard wat je onder pornografie zou moeten verstaan. Oorspronkelijk betekende pornografie - een begrip dat pas in de negentiende eeuw is ontstaan - elke tekst waarin over prostitutie of ontucht werd geschreven. Vuilschrijverij heette dit. Tegenwoordig worden er gewoonlijk teksten, met of zonder illustraties, mee bedoeld, die bewust geschreven zijn om de lezer(es) seksueel te prikkelen. Het hangt dus primair van de schrijver af. Of er in deze zin in de zestiende en zeventiende eeuw wel pornografie is geschreven, is geen uitgemaakte zaak. Leemans hanteert een andere omschrijving van pornografie, die enerzijds beperkter is maar anderzijds van de lezer(es) uitgaat. Voor haar zijn pornografische teksten 'vaak fictief proza, waarin veel aandacht uitgaat naar het beschrijven van seksuele gebeurtenissen en handelingen, waardoor de seksuele lust van de lezer opgewekt kan worden' (blz. 13). Dan hangt het dus van de interpretatie en fantasie van een lezer(es) af of een tekst pornografisch is en of een schrijver wel of niet als pornograaf wordt aangemerkt.

1. In Mandevilles werk is seksualiteit vaak direct of indirect aan de orde, doordat deze veel te maken heeft met seksisme, dus met waardeoordelen over en sociale verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Over seksualiteit kan beleefd of onbeleefd, beschaafd of onbeschaafd worden gesproken. Mandeville legt dit in *De fabel van de bijen*, Opmerking C (blz. 57) als volgt uit. 'Het zijn schaamte en opvoeding die de kiemen van alle beleefdheid bevatten en hij die geen van beide heeft en de waarheid van zijn hart laat spreken, is het

¹ Leemans' mening dat 'Mandevilles belangrijkste uitgangspunten' terug te vinden zijn 'in Nederlandse pornoromans verenigd' (blz. 270), suggereert een verband dat er niet is. Leemans wil de tien Nederlandse romans (blz. 89) die ze in haar boek behandelt, koste wat het kost pornografisch noemen (blz. 299), terwijl ze dit niet of nauwelijks zijn en ook geen verband met Mandeville wordt gelegd. Er is één uitzondering, namelijk het boek *T Amsterdamsch hoerdom* (1681), dat haar doet denken (blz. 272) aan Mandevilles *Bescheiden verdediging van openbare bordelen* (1724). *T Amsterdamsch hoerdom*, een beschrijving van een tocht langs Amsterdamse bordelen, is echter, geeft ze op blz. 97-8 toe, geen pornografie. Het helpt ook niet dat ze de anonieme auteur ervan op blz. 272 een mandevilleachtige conclusie toedicht, die redelijkerwijs niet uit zijn boek te halen valt. En in haar slotakkoord stort ze orakels uit: 'Het pornografisch pragmatisme en de economische benadering van morele kwesties zouden in de achttiende eeuw door Bernard Mandeville tot een sociale filosofie worden gemaakt' (blz. 301).

verachtelijkste schepsel op aarde, ook al heeft hij geen andere fout begaan. Als een man tegen een vrouw zou zeggen dat hij niemand als haar zo goed zou vinden om zijn soort mee voort te planten en dat hij op dat moment een heftig verlangen ontdekte om dit ter hand te nemen en dienovereenkomstig aanbood om voor dat doel seks met haar te hebben, zou de consequentie zijn dat hij een brutoot zou worden genoemd, de vrouw zou wegrennen en hijzelf zou nooit meer worden toegelaten tot enig beschaafd gezelschap. Er is niemand die enig schaamtegevoel heeft, die niet liever de sterkste hartstocht zou overwinnen dan zo bejegend te worden.

Maar een man hoeft zijn hartstochten niet te overwinnen, het is voldoende dat hij ze verbergt. De deugd gebiedt ons te beteugelen, maar goede manieren vereisen slechts dat we onze begeerten verbergen. Een modieuze heer kan een even heftige geneigdheid voor een vrouw hebben als de brute kerel, maar hij gedraagt zich dan heel anders. Hij wendt zich eerst tot de vader van de dame en toont op schitterende wijze zijn vermogen aan om zijn dochter te kunnen onderhouden. Daarop wordt hij in haar gezelschap toegelaten, waar hij probeert zich door vleierij, onderdanigheid, geschenken en volharding haar voorkeur voor zijn persoon te verwerven, waarop de dame, als hij dit kan bereiken, zichzelf na een poosje op een hoogst plechtige wijze ten overstaan van getuigen aan hem toevertrouwd.

's Avonds gaan zij samen naar bed, waar de meest ingetogen maagd hem heel gedwee laat doen wat hij graag wil en het eindresultaat is dat hij krijgt wat hij wilde zonder er ooit om gevraagd te hebben. De volgende dag ontvangen zij bezoekjes en niemand lacht hen uit of zegt een woord over wat zij aan het doen zijn geweest. Wat het jonge paar zelf betreft, ik heb het over welopgevoede mensen, nemen zij niet meer notitie van elkaar dan zij de dag ervoor deden. Zij eten en drinken, vermaken elkaar als gewoonlijk en worden, omdat ze niets gedaan hebben om zich voor te schamen, beschouwd als wat zij in werkelijkheid kunnen zijn, de meest zedige mensen op aarde.'

Wat van toepassing is op de zin die Cornelis Bontekoe 't plaisier in 't genereren' noemt,² geldt evenzeer voor andere zinnelijke genoegens en Mandeville besluit dit stukje dan ook op een manier waaruit dit blijkt: 'Wat ik hiermee bedoel is te bewijzen dat wij door welopgevoed te zijn geen beperking ondergaan in onze zinnelijke genoegens, maar ons slechts voor ons wederzijds geluk inzetten en elkaar helpen bij het weelderige genieten van alle wereldlijke gerieflijkheden.'

In het voorwoord van *Vrije gedachten over godsdienst, kerk en volksgeluk* (1720)³ geeft Mandeville een voorbeeld hoe verschillend woorden begrepen kunnen worden. 'Kwade gewoonte verbindt vaak een hatelijke betekenis aan woorden die dit niet verdienen en die met correct taalgebruik ['in Justice of Speech'] alleen in gunstige zin kunnen worden gebezigd. Zo zouden schijnheiligen en de vijanden van de waarheid willen inboezemen dat *Vrije Gedachten* godslasterlijk en atheïstisch moeten zijn, net zoals obscene

² Cornelis Bontekoe, *Verscheyde tractaetjes* (1687), blz. 139.

³ De titel van dit boek vertoont een opmerkelijke overeenkomst met hoofdstukken uit *Parrhasiana* van Jean Le Clerc, waarvan deel 1 in 1699 en deel 2 in 1701 verscheen. 'Parrhasiana' zijn vrije gedachten, of zoals de Nederlandse vertaler zei 'vrijmoedige bedenkingen', in de lange titel *Parrhasiana of Vrymoedige bedenkingen over Stoffen rakende de Zedekunde, Historien, Staatsaken en Letterkunde* (1703). De Nederlandse vertaling werd in 1715 heruitgegeven. Wat Mandeville met het oog op individuele geestelijke en lichamelijke gezondheid bepleitte, was wat we nu het recht op individuele zelfbeschikking en zelfontplooiing zouden kunnen noemen.

wellustelingen zouden willen dat je de woorden *goedaardige dame* ['good natur'd lady'] opvat als hoer.'

Saletjuffers en saletjonkers zijn jongelui die zich erop toeleggen op saletten, dat wil zeggen in salons, te pronken. Laten we zeggen 'high society' of 'jet set' en wie zich daaraan burgerlijk spiegelen. Een saletjuffer is 'a fine lady'. Wie een *goedaardige dame* als hoer opvat, kan dit ook doen met een *saletjuffer*. Een van de tien boeken waaraan Leemans aandacht besteedt is *Het Leeven en bedrijf van de hedendaagsche Haagsche en Amsterdamsche Zalet-juffers* (1696), waarvan de auteur niet bekend is. Waarom heten leden van deze 'society of fine ladies' saletjuffers? In de *Haagsche en Amsterdamsche Zalet-juffers* geven deze publieke vrouwen zelf de volgende toelichting (blz. 80-1). 'Men geeft aan ons de titel van salet-juffers, een naam die ons niet zeer oneigen is, omdat wij geen andere vergaderplaats hebben als het salet van die onder ons gilde zijn, waar wij de anderen onderwijzen, oefenen, leren en bekwaam maken om onze wet te onderhouden.' Ondertussen worden hun oefeningen versterkt 'door de gemeenschap van veel jonge heeren die ons komen onderhouden.' De saletjuffers vinden het terecht dat ze hun 'collegie' een kunstgenootschap noemen, omdat 'daaruit een reeks van duizend listigheden voortkomt.' In hun bijeenkomsten doen ze verslag van hun leven en bedrijf. De hoofdpersoon van het boek, Artesia, is de eerste die haar levensverhaal vertelt.

Ongetwijfeld dankzij Mandeville is het idee van de *Haagsche en Amsterdamsche Zalet-juffers* ten grondslag gelegd aan de tweede verschijningsperiode van het tijdschrift *The Female Tatler*. In de eerste periode, vanaf 8 juli 1709, wordt de inhoud geschreven door 'mrs. Crackenthorpe', vermoedelijk een pseudoniem van Delarivier Manley (ca. 1670-1724). Maar in de tweede periode, vanaf 4 november 1709 tot 31 maart 1710, wordt het blad gevuld door 'a Society of Ladies', een genootschap van dames. Hierachter gaan enkele auteurs schuil, vermoedelijk een viertal, van wie Mandeville er een is. Zij schrijven onder de namen Lucinda, Artesia, Emilia, Rosella, Arabella en Sophronia; namen die niet minder fraai zijn dan die van de Nederlandse saletjuffers. Ook Lucinda c.s. vertellen hun verhalen vanuit hun salons of andere ruimtes.

Mandeville neemt in 32 bijdragen de twee gezusters Lucinda en Artesia voor zijn rekening. Lucinda is een bekende naam, die hij al eerder had gebruikt voor de oudere ongetrouwde tante die met haar nichtje gesprekken voert in zijn eerste en meest levendige boek, *The Virgin Unmask'd; or Female Dialogues betwixt an Elderly Maiden Lady and her Niece on Several Diverting Discourses on Love, Marriage, Memoirs and Morals &c of the Times* (1709). De andere zuster uit de pen van Mandeville heet Artesia, net als de hoofdpersoon in de *Haagsche en Amsterdamsche Zalet-juffers*.

Mandevilles had al succes geboekt met *The Virgin Unmask'd*, 'De ontmaskerde maagd'. Het werd door een anonieme plattelandsdokter in 1709 als 'admired' en 'in vogue' bestempeld.⁴ Was het een staaltje van pornografie? Niet wat

⁴ A physician in the country, 'An Apology for a Latin Verse in Commendation of Mr. Marten's Gonosologium novum; or appendix to his sixth edition of The venereal disease: Proving That the same Liberty of Describing the Infirmities and Diseases of the Secret Parts of both Sexes, and their Cure, (which in his Appendix is said by some to be Obscene) has been all along us'd both by Ancient and Modern Authors, in their Physical and Chirurgical Discourses (1709), pp. 44-5. Dit is voor zover bekend de eerste reactie op een werk van Mandeville.

Mandeville betreft, maar de plattelandsdokter vond van wel. Hij rekende hem tot "the authors that now treat about Love, and consequently would raise that Passion in others; the more vicious their Design is, the more modest and courtly shall be their Expressions." The book "puts poys'nous Love upon us, under pretence of giving us an Antidote against the Passion". Zou hij hebben geweten dat er achter de initialen 'B.M.' onderaan het voorwoord een collega-dokter schuilging?

Waarom schreef Mandeville *De ontmaskerde maagd*, het boek dat hem op de uitnodiging kwam te staan om de tweede periode van *The Female Tatler* gestalte te geven en waarom deed Mandeville hieraan mee? ⁵ Om precies dezelfde reden als waarom hij zijn andere boeken schreef, namelijk omdat hij psychiater was. Hij was geen kamergeleerde, maar stond midden in het leven en hij reageerde op actuele zaken. Die gaven hem aanleiding om boeken (of gedichten) te schrijven. Van veel van zijn werk valt de directe en specifieke aanleiding aan te geven.

In boeken, toneelstukken en tijdschriften werd destijds in Engeland ruimschoots over man-vrouw verhoudingen gepubliceerd. En in deze situatie liet ook Mandeville van zich horen, uiteraard vanuit zijn optiek. Het psychiatrisch-pathologisch grootste probleem was en is, dat vrouwen verhoudingsgewijs in hoge mate met psychische, depressieachtige problemen te kampen hebben. Nog steeds is de berekening van de Engelse dokter Thomas Sydenham (1624-1689) juist, dat zestien procent van alle chronische ziekten depressies zijn. In de *Week van de Psychiatrie* (2015) werd bekend gemaakt dat 1,1 miljoen van de rond 17 miljoen Nederlanders antidepressiva gebruiken. Depressies komen veel meer voor bij vrouwen dan bij mannen. Sydenham: 'Er zijn heel weinig vrouwen, welke sekse de helft van de volwassen mensen vormt, helemaal vrij van enige aanval van deze ziekten, met uitzondering van degenen die gewend zijn 'to labour live hardly', die hard moeten werken om te kunnen leven. Ook mannen kunnen er last van krijgen, namelijk zij die een zittend leven lijden en gewend zijn hard te studeren, die boven hun boeken bleek zitten te worden' (Sydenham, 1696, blz. 440). Mandeville had zijn praktijk als dokter en psychiater en zijn patiëntenbestand bevestigde uiteraard de ervaring van Sydenham.

De *Haagsche en Amsterdamsche Zalet-juffers* zijn een toonbeeld van zelfstandige, hardwerkende vrouwen, die zelf zorgen voor hun *empowerment*. Ook stelt Mandeville in *De ontmaskerde maagd* algemeen de met hun mannen meewerkende Nederlandse vrouwen ten voorbeeld aan de Engelse dames, die in thee drinkende en bordurende ledigheid geestelijk en lichamelijk zitten af te takelen. De psychiater Mandeville beoogt met zowel zijn *Ontmaskerde Maagd* als zijn bijdragen in *The Female Tatler* te stimuleren, dat vrouwen hun eigen *self-empowerment* ter hand nemen. Mandeville houdt de juiste volgorde aan. Wat pathologisch het zwaarst is moet het zwaarst wegen. De mannelijke depressieven komen later aan bod, in zijn *Treatise of Hypochondriack and Hysterick Diseases* (1711), dat grotendeels de behandeling van de mannelijke patiënt Misomedon betreft.

⁵ Mandeville sloot zijn voorwoord van *De ontmaskerde maagd* af met een toezegging: 'Maar omdat ik het verhaal van *Leonora* onvoltooid laat, mag u verwachten dat ik van plan ben door te gaan.' En hij ging door, alleen niet in een boek, maar in een tijdschrift.

Daarna was Mandeville in beginsel klaar met zijn afzonderlijke psychiatrische aandacht voor eerst vrouwen en daarna mannen, en was voor hem de weg vrij om sekseneutraal maar niet sekseonverschillig met iedereen bezig te gaan om te proberen hen de ogen te openen voor de werkelijkheid. En om dat te doen greep hij terug op zijn gedicht *De morrende korf of eerlijk geworden schurken*, dat in 1705 was verschenen. Dit gedicht bouwde hij zoals bekend uit tot *De fabel van de bijen*, waarvan de eerste versie in 1714 verscheen. Dat hij hierin zaken aansnijdt op een manier waarop hij eerder al in zowel *De ontmaskerde maagd* als in *The Female Tatler* was vooruitgelopen, is eigenlijk niet meer dan normaal. Want Mandeville bleef door zijn hele oeuvre heen de persoon en psychiater die hij was.

2. Mandeville was op de hoogte van het werk van Louis-François Chavigny de la Bretonnière (1652-1698), een Franse monnik die zijn habijt had afgelegd en rond 1680 naar Nederland was gegaan. Hier werden verscheidene werken van hem gepubliceerd. Zijn leven kreeg een tragisch einde. Hij werd in 1685 onder valse voorwendselen vanuit Nederland naar Frankrijk werd gelokt en als 'clerc fugitif', gevluchte geestelijke klerk, in de Bastille in Parijs gevangen werd gezet. Daarna werd hij overgebracht naar Mont-Saint-Michel, dat toen uitsluitend dienst deed als gevangenis voor monniken van de Benedictijner orde. Hij zat dertien jaar vast in een houten kooi zonder vuur en licht, op water en brood. De ratten knaagden aan de tenen van de ook als 'gazetier de Hollande' (zie afbeelding) bekend staande Chavigny, die in 1698 als krankzinnige de kooi verliet en kort daarna stierf.⁶

Het eerste duidelijke teken van Chavigny's aanwezigheid in Mandevilles werk is het ongewone voorwoord van Mandevilles *Ontmaskerde Maagd*. Voorwoorden zijn gewoonlijk serieus van toon, maar Mandeville maakt er in dit boek een aanstekelijk baldadige ouverture van. Zijn inspiratie kreeg hij zeer waarschijnlijk door het voorwoord van de Engelse vertaler bij *The Gallant Hermaphrodite* (1687), vertaling van Chavigny's *La Galante Hermaphrodite* (1683), dat in Amsterdam was uitgegeven. Overigens klinkt dit Engelse voorwoord al eerder door in de voorwoorden van Mandeville bij zijn bundel van fabels (1703; 1704) en bij zijn gedicht *Typhon* (1704).

De bewuste voorwoorden van Mandeville staan op deze website; dat van *The Gallant Hermaphrodite* volgt hier.

'Were it not to put an end to the bookseller's importunities, I should not trouble you with a preface. But having given him the novel, I am not obliged to him by halves. Though I am altogether at a loss what to say when I call to mind the reflection of a witty author *In vain the preface doth for favour plead, Where the damn'd book displeases all that read.*

For whatsoever this piece of the Sieur de Chavigny be in the original, I am sure it has suffer'd much in my hands. Translations are for the most part like a suit of Arras, turn'd the wrong side outwards, and therefore you must expect to find this full of knots and thrums, since 't is my first *coup d'essay* (as Sir Fopling says) in this kind.

Such as it is, I make a free present of it to the lovely sex, in hopes of their patronage. Especially to that part of it who have a kindness for what is originally

⁶ Isabella H. van Eeghen, *De gevangene van de Mont-Saint-Michel*, in Spiegel Historiae (1966), jg. 1, nr. 2, blz. 104-10.

French. As to those ladies who delight in the sight of the elephants, hairy maids, Turks, etc. I hope our Gallant Hermaphrodite will be kindly entertain'd by them, since they may, without scandal, even in their alcoves, freely view and converse with this ----what shall we call it? *Sir, or madam, chuse you whether, Nature twists them both together.*

All the further favour I desire, ladies, is that you would put bounds to your curiosity, and not endeavour to pull off my disguise. But content yourselves with laughing at my pains, without laughing in my face. But if any of you will be so malicious to lay this monster of translation at my door, I am resolv'd, in revenge, impudently to maintain 't is a bastard of your own, and falsely put upon me to father.'

Chavigny geldt als de schrijver van het befaamde 'kloosterroman' *Venus dans le cloître, ou la religieuse en chemise* (1683).⁷ Hiervan verscheen in 1694 een Nederlandse vertaling.⁸ *Venus in het klooster of de non in het hemd* bestaat uit drie dialogen tussen twee nonnen, Agnes en Angelique, over hun leven en vooral overleven in een klooster. Het is een aangrijpende en doordachte kritiek op en aanklacht tegen de misstanden in het kloosterleven, die het onvermijdelijke gevolg zijn van het afleggen van geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid. Hypochondrie of melancholie zoals men toen ook zei, is een algemeen voorkomend ziektebeeld onder de kloosterlingen, wat bevestigd wordt door andere boeken die er over werden gepubliceerd. En Mandeville had daar professionele belangstelling voor, omdat hij zich had gespecialiseerd in de behandeling van patiënten met depressieve klachten. Welke les trekt hij uit de literatuur over de feiten van het kloosterleven? Hij is er uitvoerig over, eerst in *De fabel van de bijen, Opmerking O* en later in *De oorsprong van de eer en het nut van christelijkheid bij oorlog*.

Mandeville in *De fabel van de bijen, Opmerking O*, blz. 126-8: 'Ik heb elke rang en stand van mensen grondig doorzocht en verklaar dat ik nergens meer soberheid in manieren of een grotere verachting van aardse genoegens heb gevonden dan in sommige kloosters, waar mensen, terwijl zij vrijelijk afstand doen van de wereld en zich daaruit terugtrekken om tegen zichzelf te vechten, geen andere taak hebben dan hun begeerten te beteugelen. (...) Zulke mooie voorbeelden van zelfverloochening zouden me diep voor de deugd doen buigen als ik daarvoor niet werd afgeschrikt en gewaarschuwd door zoveel voortreffelijke en geleerde personen, die mij unaniem vertellen dat ik me vergis en dat alles wat ik gezien heb farce en hypocrisie is. (...) Dat wat de bedelorden betreft zij in niets behalve hun habijten verschillen van andere stoere bedelaars die mensen bedriegen met een meelijwekkende toon en uiterlijk vertoon van ellende en zij zodra zij uit het zicht zijn, hun quasi vrome taal laten varen, hun zinnen uitleven en van elkaar genieten.'⁹

⁷ Vgl. Jean Sgard, *La Religieuse en chemise et le Cochon mitré* (2009)

⁸ Mandeville kende ongetwijfeld het Franse origineel (1683), dat uit drie dialogen bestaat en waarvan Nederlandse (1694) en Engelse vertalingen (1683) verschenen. Later zijn er door andere schrijvers nog dialogen aan toegevoegd. Op de Nederlandse vertalingen (1694 resp. 1730) valt het nodige aan te merken. Een nieuwe Nederlandse vertaling zou wenselijk zijn. A.N.W. van der Planck, die in 1983 het boek in de oude vertaling uitgaf en van een inleiding voorzag, ging ervan uit dat het door Jean Barrin geschreven was.

⁹ Vgl. *Le Moine sécularisé* (1675); Ned. *d' Ontkapt Munnik*, vertoonende naaktelijk de heymelijke en verborgen jaa bedriegelijke strecken met welke de Bedel-Munniken tegen- woordig de Wereld misleyden (1676); Eng. *The monk unvail'd* (1678).

Als de strikte regels en de zovele uiterlijke tekenen van devotie die bij die religieuze orden worden waargenomen, zo'n harde afkeuring verdient, dan kunnen we de hoop wel opgeven deugd ergens anders tegen te komen. Want als we de stukken van de tegenstanders en grootste aanklagers van degenen die de gelofte aflegden, nader bekijken, zullen we niet eens de schijn van zelfverloochening aantreffen.

De eerwaarde geestelijken van alle sekten, zelfs van de meest hervormde kerken in alle landen, zorgen er met de *Cyclops [sive] Evangeliphorus* [van Erasmus] eerst voor *ut ventri bene sit* [dat de buik verzadigd is], en daarna *ne quid desit iis quæ sub ventre sunt* [iets dat onder de buik zit niets te kort komt].'

Mandeville komt in 1732 op ditzelfde onderwerp terug in de *Oorsprong van de eer en het nut van christelijkheid bij oorlog*, in het begin van de tweede dialoog van Horatio en Cleomenes. Cleomenes is de spreekbuis van Mandeville.

Horatio: Toen ik weer ging zitten, dacht ik hoe gewiekst je het de hele middag hebt omzeild om iets over de eer te zeggen met betrekking tot het schone geslacht. Je weet dat hun eer bestaat in hun kuisheid, die in jouw eigen zin een echte deugd is, want die kan niet worden uitgeoefend zonder tastbare zelfverloochening. De gelofte van eeuwige maagdelijkheid afleggen en vastbesloten genoeg zijn deze nooit te breken, is een opgave die niet kan worden verricht zonder de uiterste tuchtiging van vlees en bloed, in het bijzonder bij mooie, intelligente vrouwen die voor de liefde gemaakt lijken te zijn, zoals jij en ik er heel veel van hebben gezien in de nonnenkloosters in *Vlaanderen*. Zelfvoorkeur of trots spelen hierbij geen rol, want hoe machtiger die hartstocht werkt bij mannen of vrouwen, des te minder geneigdheid zullen zij tonen om in een klooster opgesloten te zitten, waar zij alleen hun eigen sekse hebben om mee om te gaan.

Cleomenes: De reden waarom ik niets over eer in relatie tot het schone geslacht heb gezegd, was dat we daarover al eerder hebben gesproken. Voorts heb ik je toen gezegd dat 'het woord eer, ik bedoel de betekenis ervan, zo grillig was en het verschil in betekenis ervan zo verbazingwekkend, in overeenstemming met de verschillende toepassingen van het essentiële kenmerk op een man of een vrouw, dat geen van hen zijn of haar eer zal verbeuren, ook al zou elk schuldig zijn aan en openlijk prat gaan op wat de grootste schaamte van de ander zou zijn'.

Horatio: Ik herinner me het, en het is waar. Avontuurtjes met vrouwen schaden de goede naam van mannen niet, evenmin als gebrek aan moed bij vrouwen als een verwijt geldt. Maar denk jij dat dit een antwoord is op wat ik gezegd heb?

Cleomenes: Het is een antwoord op jouw beschuldiging dat ik gebruik maak van een listigheid, die, zo verklaar ik je, nooit in mijn hoofd is opgekomen. Dat wordt erkend dat de eer van vrouwen in het algemeen in hun kuisheid bestaat, is beslist waar. De woorden zelf zijn bij de Ouden zelfs als synoniemen gebruikt. Maar dit moet, strikt gesproken, alleen zo worden begrepen ten aanzien van wereldlijke vrouwen die op grond van politieke zienswijzen en hoogstens een beginsel van heidense deugd handelen.

Maar de vrouwen over wie je bij de christenen spreekt die, omdat ze de gelofte van eeuwige maagdelijkheid hebben afgelegd, zichzelf van zinnelijke genoegens uitsluiten, moeten door een hoger principe worden aangespoord en bezielde dan dat van de eer. Diegenen die dit zowel met een goed humeur en in voorspoed als in gezondheid en kracht vrijwillig kunnen beloven, en deze belofte strikt nakomen, ook al ligt het in hun macht om deze te breken, hebben, erken ik met jou, een taak te vervullen die, wat de tuchtiging van vlees en bloed betreft, door

niets kan worden overtroffen. Zelfvoorkeur of trots, zoals jij zegt, spelen hier geen rol. Maar waar zijn deze vrouwen te vinden?

Horatio: Dat heb ik je gezegd, in de kloosters.

Cleomenes: Ik geloof niet dat er een op de duizend is die aan de reputatie beantwoordt die jij over hen ten beste gaf. De meeste nonnen worden ertoe gebracht terwijl ze heel jong zijn en zich onder de voogdij van anderen bevinden, en vaker door dwang dan door hun eigen keuze.

Horatio: Maar er zijn ook volwassen vrouwen die, wanneer zij over zichzelf kunnen beschikken, vrijwillig de sluier aannemen.

Cleomenes: Niet veel die hiervoor niet een of andere belangrijke reden hebben die geen verband houdt met vroomheid of godsdienstigheid, zoals het ontbreken van een bruidsschat die bij hun stand past, teleurstellingen en andere tegenslagen in de wereld. Maar om ter zake te komen. Er zijn bij het celibaat maar twee dingen die ervoor kunnen zorgen dat jonge en gezonde mannen of vrouwen strikt de regels van de kuisheid naleven, en deze zijn godsdienst en de vrees voor schande. Goede christenen, die helemaal worden beheerst door het besef van een godsdienstige plicht, moeten wel bovennatuurlijk worden gesteund en zijn tegen alle verleidingen bestand. Maar zulke zijn altijd erg schaars geweest en nergens zijn er van hen grote aantallen die men gemakkelijk kan bezoeken. Het zou misschien een afschuwelijke uiteenzetting worden om na te gaan of er onder alle jonge vrouwen en die van middelbare leeftijd die een kloosterleven leiden en van de wereld worden afgezonderd, enkelen zijn die, los van alle andere motieven, genoeg godsvrucht hebben om hen te beschermen tegen de zwakheid van het vlees als zij een gelegenheid hadden dit straffeloos naar hun eigen keuze te bevredigen.

Zeker is wel dat hun superieuren en degenen onder wier zorg deze nonnen zich bevinden, over het gros van hen niet die mening erop na lijken te houden. Zij houden hen altijd achter slot en grendel, laten zelfs in het openbaar geen mannen met hen omgaan, behalve waar er tussen hen tralies zitten en zelfs dan niet wanneer ze elkaar kunnen aanraken. En hoewel nauwelijks een mannelijk wezen van enige soort wordt toegestaan dicht bij hen te komen, zijn ze niettemin altijd achterdochtig tegenover hen, spieden naar hun geheimste gedachten en houden hen voortdurend waakzaam in het oog.

Horatio: Geloof je niet dat dit voor jonge vrouwen een grote tuchtiging moet zijn?

Cleomenes: Ja, een die afgedwongen is. Maar er is geen vrijwillige zelfverloochening, hetgeen datgene was waarover jij het had. De tuchtiging die zij voelen is als die van vagebonden in een armenhuis. In de opsluiting van allebei zit geen deugd. Beiden zijn ongetwijfeld ontevreden, maar dat is omdat zij niet naar hun eigen keuze worden beziggehouden. En waarover zij treuren, is dat zij niet zelf hun gang kunnen gaan.'

3. 'Waarover zij treuren, is dat zij niet zelf hun gang kunnen gaan'. *Venus in het klooster of de non in het hemd* van Chavigny en de *De ontmaskerde maagd* van Mandeville bewegen zich op hetzelfde niveau. Want in wezen is er geen verschil tussen het thema van de tirannie in het kloosterleven en dat van de tirannie jegens vrouwen in het huwelijk en in de maatschappij. Qua opzet en behandelde onderwerpen is Mandevilles boek ook vergelijkbaar met dit boek van Chavigny.¹⁰ Net als *Venus in het klooster* bestaat *De ontmaskerde maagd* uit

¹⁰ Aan een ander boek van Chavigny, *Le Capucin démasqué* (1682), zou Mandeville de titel *De ontmaskerde maagd* ontleend kunnen hebben.

dialogen. De dialoogvorm is elementair voor de psychiater Mandeville en is door hem vaak toegepast. Waarom gaan de gesprekken hier tussen een nichtje en haar tante? In de romanliteratuur werd juist deze specifieke familierelatie vaker gehanteerd om meisjes of jonge vrouwen opvoedend of conditionerend te beïnvloeden in hun opvattingen, gedragingen en keuzes. Maar bovendien was Mandeville uit eigen ervaring goed op de hoogte van zo'n relatie. Want hij was de voogd van zijn zusje Petronella (1684-1774). Hun moeder was in 1688 in Rotterdam overleden en hun vader in 1699 in Amsterdam. Petronella werd mogelijk eerst verzorgd door haar tante Maria de Mandeville (1646-1703; begraven in Amsterdam). In ieder geval woonde ze in Arnhem bij haar tante Elizabeth de Mandeville (1648-1724). Toen ze in 1709, het jaar waarin ook *De ontmaskerde maagd* uitkwam, met Jan van Laer uit Zwolle trouwde, verhuisde haar tante met haar mee naar Zwolle. Het nichtje Antonia in *De ontmaskerde maagd* is ook een wees, is van de ene tante onder de hoede gekomen van een andere tante en ze is ongeveer even oud als Petronella.

Chavigny en Mandeville vestigen de aandacht op basisleugens van klooster, huwelijk en maatschappelijke politiek, die ertoe leiden dat een schandelijke manier van geweld en terreur kan worden uitgeoefend die het leven van individuen, meer in het bijzonder van vrouwen, verpesten en zelfs vernietigen. Jonge vrouwen wordt door middel van een seksistische ideologie en seksistische maatschappelijke instituties bewust een rad voor ogen gedraaid om hen in een machteloze en vernederende positie in klooster of huwelijk onder te brengen. Onvoldoende wereldwijs of romantisch verblind komen ze achter de tralies van het klooster of in de kooi van het huwelijk terecht, beroofd van hun individualiteit en afhankelijk van de willekeur van mannen en machthebbers. Wat deze thematiek betreft is het aannemelijk dat Mandeville ook de dialogen van Pietro Aretino (1492-1556) in *Ragionamento della Nanna et della Antonia* (1534) kende. Gezien de rol van Antonia bij Aretino is het zeker voorstelbaar dat zij Mandeville aanleiding heeft gegeven het nichtje in *De ontmaskerde maagd* met dezelfde naam te tooien. Antonia vindt niet dat haar vriendin, de ex-non, ex-getrouwde vrouw en nu courtesane Nanna, liegt, maar wel dat ze onnauwkeurig vertelt. 'Ik denk overigens dat jij het om een andere reden niet op hebt met nonnen en getrouwde vrouwen. Het volstaat dat ik voor waar aanneem dat er meer slechte vrouwen tussen zitten dan zou moeten. Wat hoeren betreft, geloof ik je wel.' (...) 'Maar Antonia (...) keerde de volgende ochtend terug naar haar 'negozietti' [d.i. 'faccenduole': klusjes, handeltjes] waarmee ze net het hoofd boven water wist te houden. Haar armoede was onverdraaglijk, maar ze troostte zich met de verhalen van Nanna en dacht stomverbaasd aan het kwaad dat alle hoeren van de wereld aanrichten.'¹¹

De titels van deze boeken van Chavigny en Mandeville, die beide als romans, 'novels', te beschouwen zijn, wekken bewust een bepaalde nieuwsgierigheid op en beide boeken beginnen sensueel broeierig. De nonnen van Chavigny staan in hun hemd. Ze zijn uitgekled. Het hemd is een onderdeel van de persoonlijke standaarduitrusting, hun ter beschikking gesteld door de kloosterorde. 'Want,

¹¹ 'Ma per trascurata nel favellare, e credo che tu voglia male alle moniche e alle maritate per altro, basta che io ti faccio buono che ci sieno più cattive fra esse che non ci doverebbeno essere. Delle puttane non ne fo scusa.' (...) 'Antonia (...) la mattina per tempo si ritornò ai suoi negozietti, coi quali trampellava la vita, che venutale a noia, per la sua povertà, si confortava coi ragionamenti de la Nanna, rimanendo stupita nel pensare al maleche fanno tutte le Puttane del mondo. Vgl. Pietro Aretino, *Zes dagen* (2005), blz. 169-71.

inderdaad, om met *de armoede* te beginnen, kan men zich meer van de goederen van deze wereld losmaken dan door zich er vrijwillig tot op *het hemd* van te ontdoen?' Onder hun hemd zijn ze naakt.

Bij Mandeville kleedt de jonge Antonia zich luchtig omdat ze het warm heeft. Haar ongetrouwde tante Lucinda berispt haar daarvoor. 'Oh! Wat zou ik de schepsels verafschuwen die zo'n monsterlijke schaamteloosheid zouden vertonen. Jij praat over jezelf aankleden, dit is uitkleden. Je bent halfnaakt. Wat je lijfje betreft, als het de mode is dat dat zo uitgesneden is, zou je iets anders kunnen bedenken om je lichaam te bedekken. Maar het is zo verre van je om te proberen het te verbergen, dat het hemd zelf terzijde wordt geschoven, uit vrees dat dit het oog zou belemmeren. Het optillen van je kielkje kan ik het niet noemen, maar het is het uittrekken ervan, wat erger is. Veronderstel dat je lijfje even laag was uitgesneden als tot je navel, zeg es, zou je die laten zien? Ja, nu schelen er maar drie of vier duim aan. Vrouwen zouden, strikt genomen, nooit anders dan gesluierd in het openbaar moeten verschijnen, althans jonge vrouwen zouden hun gezicht nooit moeten laten zien aan andere mannen dan hun naaste verwanten.'

Antonia vraagt later aan haar tante: 'Wat hebben de mannen gedaan om jouw haat te verdienen?' Lucinda antwoordt: 'Zij hebben onze sekse tot slaaf gemaakt. In het paradijs stonden man en vrouw op gelijke voet. Kijk wat ze sindsdien van ons gemaakt hebben. Is niet iedere vrouw die getrouwd is een slaaf voor haar man, ik bedoel als ze een goede vrouw is en waarde aan haar belofte toekent'.

In deze vraag van Antonia en het antwoord erop van Lucinda klinkt de vraag door van Agnes aan Angelique in *Venus in het klooster of de non in het hemd*: 'Ja, maar waar komt het vandaan, dat deze vervloekte [godsdienstige] politiek, die ons van vrijen tot slaven maakt, de regels die alleen maar hard en streng zijn beter vindt dan die welke minder rigoureuus zijn?'

In de gesprekken over het huwelijk wordt het verhaal verteld over een jonge vrouw die uit hartstocht trouwt en dan verschrikkelijk wordt misbruikt en uitgebuit, zowel emotioneel, lichamelijk als economisch. Ook staan Lucinda en Antonia stil bij koning Lodewijk XIV en politieke tirannie, die expliciet gelijk wordt gesteld aan huiselijk geweld. Mandeville geeft vrouwen dezelfde plaats in het openbare leven als mannen. In het voorwoord zegt hij: 'ik verwacht bekritiseerd te worden, omdat ik vrouwen over de politiek laat praten.(...) *Erasmus* behandelt in zijn *Ichthuophagia* meer duistere zaken dan ik in enig deel van de dialogen doe, en toch zijn zijn personen naar alle waarschijnlijkheid minder ontwikkeld dan die van mij, want de een is slager en de ander visverkoper.'

Op wereldniveau is er sindsdien weinig veranderd. In Nederland werd pas in 1956 de juridische handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen uit de wet geschrapt en hoefde de vrouw als ze trouwde geen ontslag meer te nemen bij haar werkgever. Decennia later volgde de individualisering in de sociale zekerheid. Maar de individualisering is niet alleen nog verre van voltooid, ze wordt sterk bedreigd.

Mandeville is wel een 'proto-feminist' genoemd. Maar dit is te beperkt. Zijn optiek is de individualisering van mensen, van iedereen. Een hippocratische dokter als Mandeville is dit een gegeven. Want voor Hippocrates is iedere patiënt

een individu, omdat iedere mens een individu is. In werkelijkheid bestaan er alleen concrete, levende individuen. Op wat voor gestructureerde wijze ook mensen samen wat ondernemen, zulke structuren of instellingen zijn als alle abstracties 'monsters die geen werkelijk bestaan hebben buiten onze geest (die ze bedenkt)'.¹²

4. Tussen Mandeville en Chavigny bestaan daarnaast nog interessante en opmerkelijke overeenkomsten. Hier volgen er drie die betrekking hebben op *Venus in het klooster of de non in het hemd*.

Ten eerste de bekende beginregels van de *Moraal* van Mandevilles gedicht *De morrende korf of eerlijk geworden schurken*: 'Hou toch op met klagen. Alleen dwazen trachten Van een grote korf een eerlijke korf te maken. Om van de gerieflijkheden van de wereld te genieten, Roemrijk te zijn in oorlog en toch in gemak te leven, Zonder grote ondeugden, is een ijdele Utopie, gezeteld in de hersenen.' De eerlijkheid waarop Mandeville aansloeg, was het onderwerp van een preek geweest en een beginsel dat, indien absoluut opgevolgd, tot onaanvaardbare gevolgen zou leiden. Of het nu het ene of andere principe of regel is, de natuur laat zich er niet door ringeloren. Wie gelooft dat een regel of principe de natuur kan dwingen, vergist zich en wie niet aanvaardt dat de werkelijkheid van de mensen is zoals ze is en ook zo blijft, wordt een zwaarmoedige, depressieve klager, door een waan in zijn of haar hersenen. Een klooster is weinig anders dan een onderneming om de natuur koste wat het kost te dwingen ondergeschikt te maken aan een regel of principe. Sterker, het lichaam geldt dan als noodzakelijk en te doden kwaad. Dit kan alleen met tirannieke dwang. Het gevolg kan niet anders zijn dan dat betrokkenen zichzelf en anderen geestelijk en lichamelijk geweld aandoen. Dit staat uiteraard haaks op het natuurlijke en wenselijke uitgangspunt van een gezonde geest in een gezond lichaam, 'mens sana in corpore sano'.

Chavigny's Angelique zijn in het klooster de ogen open gegaan en ze heeft om te overleven haar weg gevonden om zich aan dergelijk geweld te onttrekken. Beminnen mag, omdat het natuurlijk is. Ik weet, zegt ze, dat de edelste ziel geen meesteres over haar hartstochten kan zijn en ook niet gezuiverd van andere menselijke zwakheden, zolang als ze vastzit aan ons lichaam. 'Maar', zegt ze tegen Agnes, 'je staat me wel toe dat ik je zeg hoe ik over die zwaarmoedige dwazen denk, van wie de manieren je betoveren. Weet je dat wat jij bespiegeling van goddelijke zaken noemt in de grond slechts een laffe luiheid is, onbekwaam tot enige actie; dat de bewegingen van deze heldhaftige vroomheid die jou doen glunderen alleen maar voortkomen uit de wanorde van een ontstelde rede en dat je om de algemene oorzaak ervan te vinden dat ze zichzelf als wanhopigen verscheuren, moet zoeken in de opstijgingen van een zwarte gal of in de zwakheid van hun hersenen?'

Ten tweede *Een bescheiden verdediging van openbare bordelen*, waarin Mandeville een prostitutiebeleid voorstelt waarbij de overheid bordelen exploiteert en prostituees bij de overheid in dienst zijn. Prostitutie moet ter wille van alle belanghebbenden en ter voorkoming van ongewenste neveneffecten goed geregeld worden. Hij kende het halfslachtige Nederlandse gedoogbeleid met

¹² Henri de Mondeville, ca. 1260-1320, *Chirurgie*, blz. 779.

betrekking tot prostitutie, maar zijn voorstel was een reactie op wat er in Engeland aan de gang was, namelijk het sluiten van bordelen, waardoor de onuitroeibare hoererij ondergronds woekert. Chavigny spreekt zich hierover minder expliciet uit, maar wat hij Agnes en Angelique laat zeggen verschilt in wezen niet van Mandevilles standpunt.

Agnes: 'Want wat voor kwaad kan men in wellust vinden als zij goed geregeld is? Men moet immers noodzakelijk iets toestaan aan de gesteldheid van het lichaam en tegemoet komen aan de zwakheden van onze geest, aangezien wij deze ontvangen zoals de natuur ze ons geeft en het niet van ons afhangt om te kiezen. Wij zijn niet verantwoordelijk voor de fantasieën van de geneigdheid en de genegenheden die zij ons geeft. Als ze gebreken zijn, is zij het die er schuldig aan is en die er voor gelaakt moet worden. Men kan mensen geen ondeugden verwijten die met hen geboren worden en die alleen maar uit hun geboorte voortspruiten.'

Maar Angelique, die de verdorven praktijk van de monniken en nonnen maar al te goed kent, waarschuwt Agnes niet in begoochelende verhalen als van *L'Académie des dames, ou les Sept Entretiens satyriques d'Aloisia* van Nicolas Chorier te trappen.

Angelique: 'Helaas, mijn kind, de wetenschap waar jij naar streeft, kan alleen maar schadelijk voor je zijn. De genoegens die wij ons voorstellen moeten beperkt zijn door *de wetten*, door *de natuur* en door *de voorzichtigheid* en alle stelregels die je uit dit boek zou kunne leren, wijken bijna even ver van deze drie zaken af. Geloof me, alle uitersten zijn gevaarlijk en er is een zekere middenweg die wij niet kunnen verlaten zonder in de afgrond te vallen. *Laten we beminnen*, het is niet verboden. *Laten we de wellust* zoeken, zolang als zij legitiem is, maar laten we wat alleen maar door ongebondenheid geïnspireerd kan zijn, vermijden en laten we ons niet laten verleiden door de overredingen van een welsprekendheid, die ons alleen maar vleit om ons in verderf te brengen en die zich slechts fraai uitdrukt om ons gemakkelijker tot het kwaad te brengen.'

Ten derde en tot besluit de optiek waarmee Mandeville zijn onderzoeken uitvoert. Hierover zegt hij in *Mensen spreken niet om begrepen te worden (Fable of the Bees, Part II)*, blz. 135: 'Wanneer ik van plan ben in de oorsprong te duiken van enige grondregel of politieke uitvinding ten nutte van de samenleving in het algemeen, dan vermoei ik mijn hoofd er niet mee te onderzoeken in welke tijd of welk land men het eerst ervan heeft gehoord en ook niet wat anderen erover hebben geschreven of gezegd. Maar ik ga direct naar de bron, de menselijke natuur zelf, en zoek naar het zwakke punt of het mankement bij de mens dat door die uitvinding wordt verholpen of gecompenseerd.'¹³

Dezelfde optiek, zij het iets minder diepgaand, is bij Chavigny te lezen.

Angelique: 'De waarheid is nog onbekend en alle zorgen en kunsten van de mensen die zich serieus aan haar ontdekking wijden hebben haar ons nog niet tastbaar kunnen maken, hoewel zij vaak geloofd hebben haar ontdekt te hebben.'
Agnes: Maar hoe kunnen we onze geest dan leiden in een zo algemene onwetendheid?'

¹³ 'Oorsprong' en 'bron' zijn begrippen die bij Mandeville vaak voorkomen. De vertaling van Fr. 'origine' in Eng. (1683) is 'rise', wat 'head, spring or source of a river' betekent; in Ned. (1694) vertaald als 'oorsprong'. Mandeville (1729) gebruikt in dit geval een uitzonderlijke term: 'fountain head', in Ned. (2007) vertaald als 'bron'.

Angelique: 'Men moet, mijn kind, om zich niet te vergissen, de dingen van hun oorsprong af bekijken, ze in hun eenvoudige natuur onder ogen zien en er daarna over oordelen, overeenkomstig aan wat we zien. Men moet vooral vermijden zijn rede vooringenomen te laten zijn en zich te laten obsederen door opvattingen van een ander, die gewoonlijk alleen maar meningen kunnen zijn. En men moet ten slotte ervoor oppassen om zich door zijn ogen en oren te laten bedriegen, dat wil zeggen door duizend uiterlijke dingen waarvan mens zich vaak bedient om onze zintuigen te verleiden, maar altijd zorgen voor een geest die vrij is en los van dwaze gedachten en kinderachtige grondregels waaraan het gewone volk verslingerd is, dat, als een beest, onverschillig achter alles aanloopt wat hem wordt voorgezet, mits dit in een of andere mooie schijn is gekleed.'

Agnes: 'Ik begrijp dit alles heel goed en ik geloof zelfs dat men je redenering nog verder kunt uitbreiden en er heel wat dingen onder vatten die jij ervan uitzondert.' De dingen die de meer ervaren Angelique had uitgezonderd, waren godsdienstige zaken. Wat hun opvattingen over christelijkheid – wat iets anders is dan christendom – betreft, verschillen Mandeville en Chavigny weinig van elkaar.